כיתה ז' | גמרא | שיעור 3 מתוך 4 | 45 דק' | מנחות לה ע"א – לה ע"ב

חמ"ד: תכנית הגמרא לכיתה ז' היא פרק המניח בבבא קמא, או סוגיות חנוכה במסכת שבת (כא–כג) יחד עם סוגיית התפילין במסכת מנחות (לד–לז). ממלכתי: אין חובת גמרא בתכנית; אפשר ללמד כהעשרה.

"הלכה למשה מסיני": ריבוע, שי"ן, רצועות וקשר

🎯 מטרות השיעור

- התלמידים יסבירו את המושג "הלכה למשה מסיני" – דין שאין לו מקור בפסוק, ונמסר בעל פה.
- התלמידים ימנו פרטים בתפילין שהגמרא אומרת עליהם "הלכה למשה מסיני": מרובעות, שי"ן, רצועות שחורות, קשר.
- התלמידים יסבירו לפי רש"י איך השם ש-ד-י "נראה" על התפילין (שי"ן, דל"ת ביו"ד).
- התלמידים יסבירו את הדרשה "וראו כל עמי הארץ... אלו תפילין שבראש" ואת דברי רב יהודה על מקום הקשר.

❓ השאלה הגדולה של היחידה

מה התפילין "אומרות" – למי שמניח אותן, ולמי שרואה אותן?

אחרי שראינו מה בתוך התפילין, השיעור הזה עוסק במה שרואים מבחוץ: הצורה, האותיות, הרצועות והקשר. רובם, לפי הגמרא, לא כתובים בתורה – הם נמסרו למשה בסיני.

🧪 פתיחה: כללים שלא כתובים

שואלים: "איך יודעים איך עושים תפילין? הרי בתורה כתוב רק 'וקשרתם לאות על ידך'." מבקשים מהתלמידים לפרט כל מה שהם יודעים על איך תפילין נראות (שחורות, מרובעות, רצועות...). שואלים: מאיפה אנחנו יודעים את כל זה, אם זה לא כתוב? (5 דקות)

📖 הסבר למורה

"הלכה למשה מסיני" היא הלכה שאין לה מקור בפסוק, ולפי המסורת נמסרה למשה בעל פה. הגמרא מונה כמה כאלה בתפילין: "תפילין מרובעות – הלכה למשה מסיני", ורב פפא מוסיף: "בתפרן ובאלכסונן" – גם התפירה וגם האלכסון צריכים לשמור על ריבוע מדויק (רש"י: "שיהא ריבוען מכוון ארכו כרחבו").

עוד הלכות למשה מסיני: "תיתורא" (הבסיס של התפילין), "מעברתא" (המעבר של הרצועה), ו"שי"ן של תפילין". רש"י מסביר שהשי"ן נעשית בקמטים בעור הבית: "עושין כמין קמטים דקים בקלף ונראין בו כעין שי"ן". וגם "רצועות שחורות הלכה למשה מסיני" (רבי יצחק).

רב (דרך רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת) אומר: "קשר של תפילין הלכה למשה מסיני". רש"י מסביר שהקשר בצורת דל"ת, ויחד עם השי"ן שבבית והיו"ד שבתפילין של יד – נראה השם ש-ד-י: "כדי שיהא

שדי נראה עליהן". ומסופר על רב אשי ומר זוטרא שרצועה התהפכה, והשאלה "ונוייהן לבר?" – הצד היפה (השחור) צריך להיות כלפי חוץ.

הגמרא דורשת את הפסוק "וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך" (דברים כח, י): רבי אליעזר הגדול אומר: "אלו תפילין שבראש". רש"י: "שכתוב בו רוב השם שי"ן ודל"ת". ורב יהודה אומר שהקשר צריך להיות "למעלה, כדי שיהו ישראל למעלה ולא למטה". זה רגע טוב לדבר על משמעות: התפילין הן סימן שאחרים רואים.

📜 המקור (הגמרא מתוך ספריא, מהדורת William Davidson המנוקדת; רש"י מתוך ספריא, דפוס וילנא)

מילים קשות: **הֲלָכָה לְמֹשֶׁה מִסִּינַי** = דין שנמסר למשה בעל פה, בלי פסוק; **מְרוּבָּעוֹת** = בצורת ריבוע; **תְּפָרָן / אֲלַכְסוֹנָן** = התפירה שלהן / האלכסון שלהן; **תִּיתּוּרָא** = הבסיס (הגשר) של התפילין; **מַעְבַּרְתָּא** = המקום שהרצועה עוברת בו; **וְנוֹיֵיהֶן לְבַר** = והצד היפה שלהן – כלפי חוץ; **לָאו אַדַּעְתַּאי** = לא שמתי לב (רש"י: "שוגג הייתי"); **כְּלַפֵּי פָּנִים** = לכיוון הפנים.

מנחות לה ע"א: תפילין מרובעות

תָּנָא: תְּפִילִּין מְרוּבָּעוֹת – הֲלָכָה לְמֹשֶׁה מִסִּינַי. אָמַר רַב פָּפָּא: בְּתִפְרָן וּבַאֲלַכְסוֹנָן.

🔤 **תרגום והסבר שלנו (לא נוסח הגמרא):** שנה (תנא): תפילין מרובעות – הלכה למשה מסיני. אמר רב פפא: (הריבוע צריך להיות) בתפירתן ובאלכסונן.

רש"י, ד"ה ובאלכסונן

ובאלכסונן - שיהא ריבוען מכוון ארכו כרחבו כדי שיהא להם אותו אלכסון שאמרו חכמים (סוכה דף ח.) כל אמתא בריבועא אמתא ותרי חומשי באלכסונא ולא יהא ארכו יתר על רחבו שאפי' יש להו זויות פסולין:

מנחות לה ע"א: תיתורא, מעברתא ושי"ן

וְאָמַר רַב חֲנַנְאֵל, אָמַר רַב: תִּיתּוּרָא דִּתְפִילִּין הֲלָכָה לְמֹשֶׁה מִסִּינַי. אָמַר אַבָּיֵי: מַעְבַּרְתָּא דִּתְפִילִּין הֲלָכָה לְמֹשֶׁה מִסִּינַי. וְאָמַר אַבָּיֵי: שִׁי"ן שֶׁל תְּפִילִּין הֲלָכָה לְמֹשֶׁה מִסִּינַי.

🔤 **תרגום והסבר שלנו (לא נוסח הגמרא):** ואמר רב חננאל בשם רב: התיתורא (הבסיס) של התפילין – הלכה למשה מסיני. אמר אביי: המעברתא (מעבר הרצועה) של התפילין – הלכה למשה מסיני. ואמר אביי: השי"ן של התפילין – הלכה למשה מסיני.

רש"י, ד"ה שי"ן של תפילין

שי"ן של תפילין - לבית חיצונה עושין כמין קמטים דקים בקלף ונראין בו כעין שי"ן:

מנחות לה ע"א: רצועות שחורות

אָמַר רַבִּי יִצְחָק: רְצוּעוֹת שְׁחוֹרוֹת הֲלָכָה לְמֹשֶׁה מִסִּינַי.

🔤 **תרגום והסבר שלנו (לא נוסח הגמרא):** אמר רבי יצחק: רצועות שחורות – הלכה למשה מסיני.

מנחות לה ע"ב: קשר של תפילין

אָמַר רַב יְהוּדָה בְּרֵיהּ דְּרַב שְׁמוּאֵל בַּר שִׁילַת מִשְּׁמֵיהּ דְּרַב: קֶשֶׁר שֶׁל תְּפִילִּין הֲלָכָה לְמֹשֶׁה מִסִּינַי. רַב אָשֵׁי הֲוָה יָתֵיב קַמֵּיהּ דְּמָר זוּטְרָא, אִיתְּהַפְכָא לֵיהּ רְצוּעָה דִּתְפִילִּין. אֲמַר לֵיהּ: לָא סָבַר לַהּ מָר וְנוֹוֵיהֶן לְבַר? אֲמַר לֵיהּ: לָאו אַדַּעְתַּאי.

🔤 **תרגום והסבר שלנו (לא נוסח הגמרא):** אמר רב יהודה בנו של רב שמואל בר שילת בשם רב: הקשר של התפילין – הלכה למשה מסיני. אמר רב נחמן: והצד היפה שלהן (צריך להיות) כלפי חוץ. רב אשי ישב לפני מר זוטרא, והתהפכה לו רצועת התפילין. אמר לו: האם אינך סובר "והצד היפה שלהן כלפי חוץ"? אמר לו: לא שמתי לב.

רש"י, ד"ה קשר של תפילין

קשר של תפילין - שישים הרצועות על ראשו [בענין] שיהא דל"ת כדי שיהא שדי נראה עליהן דשי"ן נראה בקמט בית חיצונה שכפל הקלף כעין שי"ן ודל"ת נראה בקשר ויו"ד נראה באותו של יד כמין רצועה קטנה וראשה כפוף מעט כמין יו"ד:

מנחות לה ע"ב: "וראו כל עמי הארץ"

"וְרָאוּ כָּל עַמֵּי הָאָרֶץ כִּי שֵׁם ה' נִקְרָא עָלֶיךָ וְיָרְאוּ מִמֶּךָּ", תַּנְיָא, רַבִּי אֱלִיעֶזֶר הַגָּדוֹל אוֹמֵר: אֵלּוּ תְּפִילִּין שֶׁבָּרֹאשׁ. "וַהֲסִרֹתִי אֶת כַּפִּי וְרָאִיתָ אֶת אֲחֹרָי", אָמַר רַב חָנָא בַּר בִּיזְנָא אָמַר רַבִּי שִׁמְעוֹן חֲסִידָא: מְלַמֵּד שֶׁהֶרְאָה לוֹ הַקָּדוֹשׁ בָּרוּךְ הוּא לְמֹשֶׁה קֶשֶׁר שֶׁל תְּפִילִּין.

🔤 **תרגום והסבר שלנו (לא נוסח הגמרא):** "וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך" – שנינו: רבי אליעזר הגדול אומר: אלו התפילין שבראש. "והסירותי את כפי וראית את אחורי" – אמר רב חנא בר ביזנא בשם רבי שמעון חסידא: מלמד שהראה הקדוש ברוך הוא למשה את הקשר של התפילין.

רש"י, ד"ה שם ה' נקרא עליך אלו תפילין של ראש

שם ה' נקרא עליך אלו תפילין של ראש - שכתוב בו רוב השם שי"ן ודל"ת:

מנחות לה ע"ב: מקום הקשר

אָמַר רַב יְהוּדָה: קֶשֶׁר שֶׁל תְּפִילִּין צָרִיךְ שֶׁיְּהֵא לְמַעְלָה, כְּדֵי שֶׁיִּהוּ יִשְׂרָאֵל לְמַעְלָה וְלֹא לְמַטָּה, וְצָרִיךְ שֶׁיְּהֵא כְּלַפֵּי פָּנִים, כְּדֵי שֶׁיִּהוּ יִשְׂרָאֵל לְפָנִים וְלֹא לְאָחוֹר.

🔤 **תרגום והסבר שלנו (לא נוסח הגמרא):** אמר רב יהודה: הקשר של התפילין צריך להיות למעלה, כדי שיהיו ישראל למעלה ולא למטה; וצריך שיהיה כלפי פנים, כדי שיהיו ישראל לפנים ולא לאחור.

⚖️ כתוב / מפרשים

בצד אחד מה שכתוב בגמרא במפורש, ובצד השני פירוש, עם שם המפרש. הפירוש הוא דרך אחת להבין, לא חלק מהגמרא.

📜 **כתוב:** "קֶשֶׁר שֶׁל תְּפִילִּין הֲלָכָה לְמֹשֶׁה מִסִּינַי"

💭 **מפרשים:** רש"י: הקשר בצורת דל"ת, "כדי שיהא שדי נראה עליהן" – שי"ן בבית, דל"ת בקשר, יו"ד בשל יד.

📜 **כתוב:** ""וְרָאוּ כָּל עַמֵּי הָאָרֶץ כִּי שֵׁם ה' נִקְרָא עָלֶיךָ" – אֵלּוּ תְּפִילִּין שֶׁבָּרֹאשׁ"

💭 **מפרשים:** רש"י: "שכתוב בו רוב השם שי"ן ודל"ת". פירוש ערכי (שלנו): התפילין הן סימן גלוי של זהות, שאחרים רואים.

👩‍🏫 מהלך השיעור (45 דקות)

חומרים: דף המקורות מהעמוד הזה (או הגמרא), דף עבודה, לוח

1. פתיחה: מה אנחנו יודעים על תפילין, ומאיפה? (5 דקות)
2. המושג "הלכה למשה מסיני" ורשימת ההלכות (טבלה על הלוח) (10 דקות)
3. רש"י: שי"ן, דל"ת, יו"ד – השם ש-ד-י (ציור) (8 דקות)
4. "ונוייהן לבר": רב אשי ומר זוטרא (5 דקות)
5. "וראו כל עמי הארץ" ו"ישראל למעלה" (9 דקות)
6. דף העבודה (5 דקות)
7. כרטיס יציאה (3 דקות)

💬 שאלות בשלוש רמות

הבנה (מה כתוב?)

1. מה פירוש "הלכה למשה מסיני"?
2. מנו ארבעה פרטים בתפילין שהגמרא אומרת עליהם "הלכה למשה מסיני".

פרשנות (מה זה אומר?)

1. איך, לפי רש"י, השם ש-ד-י נראה על התפילין?
2. מה הקשר בין "וראו כל עמי הארץ" לבין התפילין שבראש?

הערכה (מה דעתי?)

1. למה, לדעתכם, חלק מההלכות נמסרו בעל פה ולא נכתבו בתורה?
2. רב יהודה אומר שהקשר למעלה "כדי שיהו ישראל למעלה". מה דעתכם על סמל כזה?

🏁 סיכום השיעור

חוזרים לרשימה מהפתיחה ומסמנים ליד כל פרט: "כתוב בתורה" או "הלכה למשה מסיני". בשיעור הבא: איפה בדיוק מניחים את התפילין, באיזה סדר, ולמה.

🎟️ כרטיס יציאה (2 דקות)

בסוף השיעור כל תלמיד כותב על פתק:

1. השלימו: "הלכה למשה מסיני" היא הלכה ש_____.
2. איזה שם נראה על התפילין לפי רש"י, ואיך? _____

💡 הערות למורה

ציור מומלץ: תפילין של ראש עם שי"ן על הבית, קשר בצורת דל"ת מאחור, ותפילין של יד עם רצועה קטנה בצורת יו"ד – כמו שרש"י מתאר. אם אפשר, להראות תפילין אמיתיות.

הקטע "והסירותי את כפי וראית את אחורי" (שמות לג, כג) הוא אגדה; כדאי להציג אותו כדרשה של הגמרא ולא להיכנס לשאלות הגשמה בכיתה ז'. המורה יכול להרחיב לפי שיקול דעתו.

בגמרא (לה ע"א) יש המשך על רצועות שחורות שלא כדאי להביא בכיתה; השיעור מצטט רק את המשפט הראשון.

למתקשים: דף עם תמיכה, ובו מחסן מילים, שאלות בחירה ומשפטי פתיחה.

📝 בדף העבודה

טבלת "הלכה למשה מסיני" (מה, מי אמר, הסבר), ציור ש-ד-י לפי רש"י, שאלות על "וראו כל עמי הארץ", מילון מונחים ו★ שאלת אתגר. מחוון מלא בעמוד השני.

יש גם גרסה עם תמיכה (מחסן מילים, שאלות בחירה, משפטי פתיחה ומחוון משלה), ודף סיכום של עמוד אחד לתלמידים, להדבקה במחברת או לחזרה לפני מבחן.

מקורות

- מנחות לה ע"א (ספריא)
- מנחות לה ע"ב (ספריא)
- רש"י על מנחות לה ע"א (ספריא)
- רש"י על מנחות לה ע"ב (ספריא)

מחוון למורה

מחוון: "הלכה למשה מסיני": ריבוע, שי"ן, רצועות וקשר

1. מרובעות – תנא (ורב ספא: בתפרן ובאלכסונן) – ריבוע מדויק; שי"ן – אבייי – שי"ן בקמטי העור של הבית (רש"י); רצועות שחורות – רבי יצחק – הרצועות צבועות שחור; קשר – רב (דרך רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת) – קשר בצורת דל"ת (רש"י).
2. שי"ן – בבית של התפילין של ראש (קמטים בעור); דל"ת – בקשר של ראש מאחור; יו"ד – בתפילין של יד, "כמין רצועה קטנה וראשה כפוף מעט" (רש"י).
3. "אלו תפילין שבראש": התפילין של ראש הן "שם ה' שנקרא עליך". רש"י: "שכתוב בו רוב השם שי"ן ודל"ת" – רואים עליהן את רוב השם ש-ד-י.
4. הלכה למשה מסיני = דין שנמסר בעל פה למשה, בלי פסוק; ונוייהן לבר = הצד היפה כלפי חוץ; לאו אדעתאי = לא שמתי לב (רש"י: "שוגג הייתי"); כלפי פנים = לכיוון הפנים (ולא בצדי הראש, רש"י).
5. תשובה פתוחה. כיוון: ההלכה היא שהקשר יהיה גבוה וכלפי פנים; "כדי שיהו ישראל למעלה" הוא טעם שרב יהודה נותן – משמעות שמוסיפה להלכה.